

Osmanlı Kudüs’ünde Müslüman Varlığının Temsili: Nebî Mûsâ Vakfı

Representation of Muslim Presence in Ottoman Jerusalem: The Nabî Mûsâ Endowment

Nihal Şahin Utku¹

ÖZ

Bu çalışma, Memlük döneminde tesis edilen ve Osmanlı idaresi boyunca da kurumsal yapısını koruyarak işleyişini sürdüren Nebî Mûsâ Makamı ve Vakfı’nı ağırlıklı olarak 16. ve 17. yüzyıl arşiv belgeleri ışığında kurumsal ve idari bir bakış açısıyla incelemektedir. Vakfın kuruluş amacı, gelir kaynakları ve yönetim biçimlerine odaklanan araştırma, başta Kudüs kadı sicilleri olmak üzere çeşitli Osmanlı dönemi arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Çalışma, Nebî Mûsâ Makamı’nın yalnızca kutsal bir mekân değil, aynı zamanda güçlü ve sürdürülebilir bir vakıf kurumu üzerinden işleyen; bölgesel aidiyet ve toplumsal temsile imkân tanıyan bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Sultan Baybars tarafından büyük ölçekli gelir kaynaklarıyla donatılan vakıf, Osmanlı döneminde sıkı bir mali denetim altında faaliyetlerini sürdürmüş ve yerel topluluklarla dinamik bir ilişki geliştirmiştir. Makam, ziyaret dönemlerinde ve gündelik işleyişte vakfın kurumsal desteğiyle canlı bir toplumsal mekâna dönüşmüş; bu sayede Filistinli Müslüman toplumunun kolektif hafızasında merkezî bir yer edinmiştir. Çalışma, Nebî Mûsâ örneği üzerinden vakıf kurumunun kutsal mekânların sürekliliği ve toplumsal işlevleri üzerindeki rolünü somut biçimde analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Nebî Mûsâ, Kudüs, Vakıf Yönetimi, Kutsal Mekânlar, Sultan Baybars

ABSTRACT

This study examines the Nabî Mûsâ Shrine and Endowment, which was established during the Mamlûk period and continued its operations under Ottoman rule while preserving its institutional structure, through a corporate and administrative perspective based on archival documents, mainly from the 16th and 17th centuries. Focusing on the endowment’s founding purpose, sources of income, and modes of governance, the research draws primarily on the Jerusalem shari’a court records along with various Ottoman archival sources. The study demonstrates that the Nabî Mûsâ Shrine functioned not only as a sacred site but also as a dynamic space of regional identity and social representation, supported by a powerful and sustainable *waqf* structure. Initially endowed with strong revenue sources by Sultan Baybars,

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nihal Şahin Utku (Doç. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: nihalsahin@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2998-4026

Başvuru/Submitted: 15.06.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested:
13.08.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.08.2025

Kabul/Accepted: 18.08.2025

Atıf/Citation: Şahin Utku, Nihal. Representation of Muslim Presence in Ottoman Jerusalem: The Nabî Mûsâ Endowment. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/2, (Eylül 2025): 397–424.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1720380>

the endowment operated under strict fiscal supervision during the Ottoman era and developed a dynamic relationship with local communities. During the pilgrimage seasons and in its daily operations, the shrine was transformed into a vibrant social space through the institutional support of the *waqf*, thereby attaining a central place in the collective memory of the Muslim society of Palestine. Through the case of Nabî Mûsâ, the study offers a concrete analysis of the *waqf* institution's role in sustaining the continuity and social function of sacred spaces.

Keywords: Nabî Mûsâ, Jerusalem, Waqf Administration, Sacred Spaces, Sultân Baybars

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the administrative and socio-religious history of the Nabî Mûsâ shrine, one of the most prominent pilgrimage sites in Ottoman Palestine, by closely examining Jerusalem *sharî'a* court records and Ottoman archival documents. Situated near Jericho and traditionally venerated as the tomb of the Prophet Moses, the shrine was a major destination for annual religious gatherings. An endowment responsible for its upkeep and maintenance also played a central role in the organization of this festival. These responsibilities were carried out with the financial support provided by the extensive landholdings and revenues assigned for the utilization of the endowment.

The article begins with a historical overview of the site's origins and development. While the Islamic tradition had long associated the area with Moses' resting place, it was during the Mamlûk period that the more monumental structures were erected. Baybars ordered the construction of the initial building complex, probably on top of a small tomb that was already present. This move not only sacralized the location but also strategically asserted Sunni Muslim authority in a contested region. Subsequent periods witnessed various renovations, extensions, and administrative formalizations of the shrine's status as a *waqf*-supported religious institution.

The article then turns to the Ottoman era, particularly focusing on the 16th to 19th centuries, and draws on a wide range of documentary evidence to reconstruct how the shrine was managed and sustained. Key sources included a mid-16th-century *waqf* register, which itemizes the lands and revenue-generating properties allocated to the Nabî Mûsâ endowment and the foundation document (*waqfiyya*). *Sharî'a* court records from Jerusalem and documents from the Ottoman archives offer another layer of detail regarding the administration and functioning of the site. These include official appointments of custodian, supervisors, and workers; records of maintenance and repair; and expenditure accounts related to the annual festival. The pilgrimage season, which took place during the spring just a week before the Orthodox Easter, involved the mobilization of large crowds and required significant logistical organization. Local authorities supervised the provision of food, tents, water, and services, all funded by *waqf* revenues and occasionally supplemented by direct state contributions.

The article highlights the ordinary processes of maintenance and oversight. For instance, records include petitions for funds to repair damaged portions of the complex, as well as the materials needed for the upkeep of the shrine, such as candles and curtains. They also

document the salaries and responsibilities of shrine personnel, including but not limited to imams, caretakers, cooks, and guards. Lists of goods purchased or distributed during the pilgrimage offer valuable insights into the material culture of Ottoman religious ceremonies. The records also highlight the specialized labor needed during this period, such as messengers, cooks, and carpenters.

The records also point to the evolving institutional structure of the shrine's administration. Over time, the position of the supervisor became more formalized, and some appointments were made directly by the imperial decree. The court records reflect an increasingly bureaucratic approach to managing the site, including efforts to audit expenses, inspect inventories, and regulate the conduct of officials. The presence of Ottoman state functionaries at the annual festival was seen to be an important responsibility that was not to be neglected, especially after periods when the festival was not held for a few consecutive years due to Ramaḍān. This underscores the intertwining of religious ritual with imperial representation as well as the need to ensure security and order during the festival week.

Cases involving transfer of duties, audit, maintenance, and financial needs of the endowment, investigation of complaints, resolution of disputes, including those between the endowments over the revenues obtained from villages, and criminal cases of burglary from the shrine itself have all been recorded in the archival documents that have been analyzed for this study.

Based on the reading of the historical material, the article hints at broader themes such as the symbolic role of Nabī Mūsā in Palestinian identity, the festival's role in fostering local cohesion, and the administrative mechanisms that allowed a provincial religious institution to remain viable across centuries. The consistent documentation of material purchases, personnel wages, and structural repairs reveals the practical dimensions of sustaining a religious complex and the role of the Ottoman state in reinforcing its religious legitimacy through such investments.

In conclusion, by closely analyzing archival materials and judicial registers, the article provides a detailed reconstruction of how the Nabī Mūsā shrine operated within the Ottoman administrative and religious framework. It moves beyond generalized narratives to present a grounded and multifaceted account of the site's evolution, highlighting the intersection of architectural heritage, religious practice, bureaucratic oversight, and local participation.

Giriş ve Literatür Değerlendirmesi

Osmanlı vakıf sistemi üzerine yapılan çalışmalar, son elli yılda belirgin bir derinlik kazanmış; vakıflar ekonomik işlevlerinin ötesinde toplumsal örgütlenme, hukukî meşruiyet ve sembolik temsil düzeylerinde de incelenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda vakıf kurumu, yalnızca sosyal yardımlaşma ve hizmet sunma aracı değil, aynı zamanda dinî yapıların sürekliliğini sağlayan, kamusal işleyişi destekleyen ve mekânsal kimlikleri inşa eden bir organizasyon modeli olarak yeniden tanımlanmıştır.

Özellikle kutsal mekânlarla ilişkili vakıfların, toplumsal hafızanın inşasına ve dinî-kültürel meşruiyetin pekişmesine katkıları son dönem akademik literatürde giderek daha fazla incelenmekte; vakfiye belgeleri yalnızca taşınmaz kayıtları değil, aynı zamanda zihniyet tarihine dair kodlar içeren metinler olarak değerlendirilmektedir. Vakıfların toplumsal etkilerine odaklanan çok sayıda yerli ve yabancı araştırma da bu yaklaşımı desteklemektedir.¹

Bu bağlamda, Eriha yolu üzerinde, Kudüs'e bir günlük yürüme mesafesinde yer alan ve geçmişi Memlûk Sultanı Baybars'a (ö. 676/1277) kadar uzanan Nebî Mûsâ Makamı, hem vakıf kurumunun toplumsal kimlik inşasındaki rolünü somutlaştırması hem de Osmanlı Devleti'nin kutsal mekânlara yaklaşımını yansıtmaları bakımından dikkat çekici bir örnektir. Kuruluşu ve tarihî seyri, onun sıradan bir taşınmaz tahsisi ya da sosyal hizmet alanı değil; aksine, Filistin'in en güçlü sembollerinden biri hâline geldiğini göstermektedir. Bu mekâna dair belgeler, makamın sadece finansal ve idarî işleyişini yansıtmakla kalmayıp üç dinin rekabet alanı olan bu coğrafyada İslamî varlığı temsil eden, dinî, kültürel ve siyasî özellikler taşıyan bir ritüelin sürekliliğini sağlama çabasını da belgelemektedir.

Kudüs ile Eriha arasındaki engebeli ve ıssız Beriyye el-Halîl çölünün kuzeyinde yer alan Nebî Mûsâ Külliyesi, ilk bakışta ne belirli bir sosyal ihtiyaca ne de sembolik değeri yüksek bir konuma karşılık gelir. Ancak buna rağmen hem Memlûkler hem de Osmanlılar döneminde önemli altyapı yatırımlarıyla desteklenmiş ve modern zamanlara kadar da Müslümanlar nezdindeki önemini korumuştur. Bu durum, Nebî Mûsâ'nın sıradan bir dinî yapının ötesinde bir anlam taşıdığına işaret etmekte; coğrafi yalnızlığına rağmen Filistinli Müslümanların kolektif hafızasında güçlü sembolik, kültürel ve siyasî anlamlar taşıdığını göstermektedir.

Nitekim Nebî Mûsâ ile ilgili çalışmaların çoğu, türbenin ve vakfın kurumsal yapısından ziyade bu mekânla ilişkilendirilen şenliklere odaklanmış; bunların önemli bir kısmı da ağırlıklı olarak 19. ve 20. yüzyıldaki gelişmelere ve bu bağlamda toplumsal temsile ve milliyetçilikle ilişkili ritüel pratiklere yönelmiş ve türbenin kolektif hafızadaki yeri ve siyasî bir sembol olarak

1 Vakıf kurumunu bu farklı boyutlarıyla ele alan çalışmalara örnek olarak bk. Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-304; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 5-41; Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2014); Amy Singer, *Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik: İyilik Yap, Denize At*, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Alfa, 2018); Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Miriam Hoexter, *Endowments, Rulers and Community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers* (Leiden: Brill, 1998).

işlevini kapsamlı şekilde analiz etmiş;² ancak külliye'nin bizatihi kendisi ile vakıf olarak tarihî, idarî ve malî yapısı bu çalışmalarda ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır.³

Bu çerçevede makale, Nebî Mûsâ Türbesi'nin kuruluşunu, mülk yapısını, ekonomik kaynaklarını ve tarihsel dönüşümünü merkeze alan bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Nebî Mûsâ şenliklerine bu çalışmada yalnızca makamlı olan ilişkisi bağlamında ve arşiv belgelerine yansıdığı ölçüde, sınırlı olarak değinilmiştir. Makalenin temel amacı, arşiv kayıtlarından hareketle külliye'nin ve ilişkili vakfın gelişimini ortaya koymak ve bu alanla ilgili ileride yapılacak daha odaklı çalışmalara sağlam bir zemin hazırlamaktır.

Büyük ölçüde Kudüs kadı sicillerine, kısmen de Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ne dayanan bu çalışmaya, İbrahim Rebâyî tarafından derlenen ve IRCICA tarafından yayımlanan Kudüs Kadı Sicilleri önemli katkılar sunmuştur. Bu belgeler aracılığıyla, hem vakfın taşınmazları hakkında bilgi edinmek hem de tarihî süreç içerisinde dönemin mahkeme kayıtlarına ve bürokrasisine yansıyan gelişmeleri takip etmek mümkün olmuştur. Belge temelli bu okumalar, tarih araştırmalarının verileriyle birleştirildiğinde, kurak ve ıssız bir bölgede yer almasına rağmen bu külliye'nin gerek yerel Müslüman Arap halkı gerekse Memlûk ve Osmanlı yöneticileri açısından taşıdığı önem daha belirgin hâle gelmektedir.

Nebî Mûsâ Makamı: Konumu ve İnşası

Nebî Mûsâ Makamı, Kudüs ile Eriha arasındaki kadim güzergâhta, Ölüdeniz'in kuzeyinde, Hz. Mûsâ'nın kabri olduğuna inanılan bir noktada inşa edilmiş anıtsal bir külliye'dir. Kutsallığı, Hz. Peygamber'in, Hz. Mûsâ'nın kabrinin "kırmızı tepenin yanında, yol kenarında" ve kutsal topraklara bir taş atımı mesafede tarif eden rivayetine dayandırılmıştır.⁴ Eski Ahit'te de Hz. Musa'ya ölmenden önce yüksek bir dağın tepesinden vaat edilmiş toprakların gösterildiği, ancak bu topraklara kendisinin değil, torunlarının girebileceğinin söylendiği, ardından da orada vefat ettiği aktarılmıştır. Nerede gömüldüğüne dair bilgi verilmemekle birlikte,⁵ Hristiyanlar onun çıktığı dağın, bugün Ürdün sınırlarında yer alan Nibû Dağı olduğuna inanmaktadır.

2 Örnek çalışmalar için bk. Salim Tamari, "Maqam al-Nabi Musa (Jericho)", *Revue des études islamiques* 49/2 (1981), 231-250; Yair Wallach, "Râyât mevsimu 'n-Nebî Mûsâ", *Mecelletü'd-Dirâsât el-Filistinîyye* 105 (K 2016), 85-91; Awad Halabi, "The Transformation of the Prophet Moses Festival in Late Ottoman Jerusalem (1850-1917): From Traditional Pilgrimage to Civil Ritual", *Journal of Ritual Studies* 32/2 (2018), 1-15; Can Deveci, "General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (Ocak 2018), 35-50; Dia Barghouti, "Reviving al-Nabi Musa: Performance, Politics, and Indigenous Sufi Culture in Palestine", *New Theatre Quarterly* 38/1 (2022), 48-59.

3 Bu makalenin konusu açısından en yakın çalışma, Kudüs kadı sicillerinin sadece bir kısmı üzerinden yapılmış oldukça kısa sayılabilecek bir kitap bölümüdür. bk. Amnon Cohen, "Al-Nabi Musa – an Ottoman Festival (Mawsim) Resurrected?", *Mamluks and Ottomans: Studies in honour of Michael Winter*, ed. David J. Wasserstein - Ami Ayalon (Oxon: Routledge, 2006), 34-44. Çalışmada 16. yüzyıl içinde kaleme alınmış kayıtlardan hareketle kısaca makamın o dönemdeki mütevellisi, şenlik çalışmaları ve tamirat işleri hakkında bilgi verilmektedir.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u ş-sahih*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cenâiz", 68 (No. 1339).

5 *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 24 Mayıs 2025), Yas. 34:1-6.

Nitekim Nebî Mûsâ Makamı'nın Kudüs ile Eriha arasındaki tek konaklama noktası olduğu,⁶ burada bekleyen yolcuların tepeye çıkarak Ürdün Nehri'nin öte yakasında kalan Nîbû Dağı'nı temaşa ettikleri ve Hz. Musa'yı buradan andıkları; zamanla bu uygulamanın yerelleşerek buraya bir kutsiyet kazandırdığı yönünde yorumlar bulunmaktadır.⁷ Bir başka görüşe göre ise, özellikle Zengî ve Eyyûbîler hâlâ Fatimî etkisi altındaki bu bölgede Sünnî İslam'ı ön plana çıkarmayı amaçlamış ve bu doğrultuda Nebî Mûsâ gibi mekânları öne çıkarmışlardır. Her hâlükârda burasının Memlûkler öncesinde de bilindiği ve Baybars'ın burada bulunan kabir yapısı üzerine türbe ve mescit inşa ettirdiği ileri sürülmüştür.⁸

Bitümlü bir kaya kütlesi üzerine inşa edilen⁹ makamın bulunduğu alanda, 1269 yılında Memlûk Sultanı Baybars tarafından bir türbe yaptırılmadan önce herhangi bir yapının var olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Nebî Mûsâ şenliklerinin geçmişi Selâhaddin Eyyûbî (ö. 589/1193) dönemine kadar götüren rivayetler ve buranın tarihî bir menzil ve konaklama yeri olarak işlev görmesi, erken dönemde burada basit de olsa bazı yapıların bulunduğunu düşündürmektedir.¹⁰

Baybars tarafından yaptırılan kubbeli türbe, 5,60 x 5,45 m boyutlarında olup yaklaşık 10 m yüksekliğindedir. Sanduka odasının kapısının iki yanında, Korint tarzı süslemelere sahip mermer sütunlar yer almaktadır. Benzer sütunlar odanın iç kısmındaki mihrap şeklindeki dar nişin iki yanına da yerleştirilmiştir. Bu sütunların, Filistin topraklarından çıkarılan Haçlılara ait mimarî unsurlardan devşirilmiş olabileceği düşünülmektedir.¹¹

Sanduka odası kapısının yanındaki pencere üzerine yerleştirilmiş mermer kitabe, Sultan Baybars döneminde bu yapıya atfedilen sembolik ve dinî önemi açıkça yansıtmaktadır.¹² Söz

6 Cohen, "Al-Nabi Musa – an Ottoman Festival (Mawsim) Resurrected?", 37.

7 Jerome Murphy-O'Connor, *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 418. Nîbû Dağı Musa Makamı hakkında detaylı bilgi için bk. Davide Bianchi, *A Shrine to Moses: A reappraisal of the Mount Nebo Monastic Complex between Byzantium and Islam* (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2021).

8 Hana Taragan, "Holy Place in the Making: Maqam Al-Nabi Musa in the Early Mamluk Period", *ARAM Periodical* 18-19 (2007 2006), 629-630.

9 Kolay tutuşabilen bu kayalarla Hz. Mûsâ ile ilişkilendirilen ateş arasında bir irtibat kurulmuş ve "onun ateşi taşlarındandır" darbimeseline zemin oluşturmuştur. bk. Taufik Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine* (Londra: Luzac and Co., 1927), 195.

10 Nitekim modern zamanlarda gerçekleştirilen renovasyonlar sırasında çıkarılan türbe ve çevresine ait üç boyutlu planlar, mekânın tarihsel gelişimine dair önemli ipuçları sunmuş; teknolojik yöntemlerle desteklenen analizler, yapının gelişiminin Baybars öncesine uzanma ihtimalini güçlendirmiştir. bk. Francesca Picchio vd., "Digital Scenarios and Virtual Environments for the Representation of Middle Eastern Architecture", *Graphic Imprints: The Influence of Representation and Ideation Tools in Architecture*, ed. Carlos L. Marcos (Cham: Springer International Publishing, 2019), 544-545, 548, 552-553. Teknolojinin kullanımı konusunda bk. S. Parrinello, "Documentation and Valorization of Holy Land cultural heritage: the Virtual Space for the historical sites" (II Convención Internacional de Ciencias Sociales y Ambientales, Cuba: Universidad de Oriente, 2017), 3.

11 Taragan, "Holy Place in the Making: Maqam Al-Nabi Musa in the Early Mamluk Period", 622-624.

12 Kitabenin tamamı için bk. Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule* (Haarlem: SOTA/ Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2008), 46-47. Kitabe hakkında detaylı bilgi için bk. Reuven Amitai, "Some Remarks on the Inscription of Baybars at Maqam Nabi Musa", *Mamluks and Ottomans: Studies in honour of Michael Winter*, ed. David J. Wasserstein - Ami Ayalon (Oxon: Routledge, 2006), 45-53.

konusu kitabe, Sultan Baybars'ı yücelten ifadelerle donatılmış olmakla birlikte türbe hakkında bazı bilgiler de vermektedir. Baybars'ın hac dönüşü burada konaklaması ve muhtemelen makamları ilgili anlatıları dinlemiş olması, türbenin inşa sürecini anlamak açısından önemlidir. Nitekim Şam valisini bu işle görevlendirmiş olması, bu mekâna verdiği sembolik önemi gösterir. Türbe üzerine yerleştirilen kitabe, Baybars'ın yaptırdığı binalara koydurduğu yazıtlar içinde şahsını en yücelten kitabe olarak öne çıkar. Sultan'ın kendisi için kullandığı ifadeler, onun bu mekâna atfettiği özel anlamı da yansıtmaktadır. Nitekim inşaatta kullanılan malzemenin kalitesi ve Haçlı yapılarından devşirilen süslemeli sütunlar bu sembolik ve siyasi değeri pekiştirmektedir.¹³

Külliyenin türbe dışındaki bölümlerinin ilk kimler tarafından ve ne zaman inşa ettirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Sanduka odasına, türbeyi de içine alan altı kubbeli, dikdörtgen planlı bir mescitten geçilerek ulaşılmaktadır. Bu yapının büyük ölçüde Memlük dönemine ait olduğu kabul edilse de Baybars tarafından mı, yoksa daha sonra mı yaptırıldığı konusunda görüş ayrılığı vardır. Baybars'ın biyografisini kaleme alan İbn Şeddâd (ö. 684/1285), sultanın Hz. Mûsâ'nın kabri üzerine bir kubbe ve mescit yaptırdığını belirtmektedir.¹⁴ Her ne kadar bu ifade, mescitle türbenin bir arada inşa edildiğini ima etse de mescidin sonradan yapıldığını düşünen bazı araştırmacılar, İbn Şeddâd'ın bahsettiği mescidin sanduka odası içindeki mihraptan ibaret olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁵

Her hâlükârda türbenin Osmanlı döneminde de genişletildiği, bu süreçte yapıya ahır, mutfak ve depoların yer aldığı bir bodrum katı ile çok sayıda misafir odası ve müstemilatın eklendiği, mescidin yenilendiği, ayrıca bir minarenin inşa edildiği ve tüm bunların etrafının bir duvarla çevrildiği anlaşılmaktadır. Kot farkı sebebiyle külliye'nin bazı kısımlarında ikinci katlar da bulunmaktadır. Nihai hâliyle yaklaşık 5.000 m² alanı kaplayan ve 74 x 55 m ölçülerine sahip yamuk dörtgen planlı bu yapı, avluya açılan beş kapısı ve yüzü aşkın odasıyla dikkat çekmektedir.¹⁶

Farklı dönemlerde gerçekleştirilen genişletme ve tadilat çalışmaları sırasında konulan yazıtlar söz konusu katkılarının kimler tarafından yapıldığını belgelemektedir. Baybars'ın kitabesinden sonra, külliye'deki en erken kitabe, batıdaki ana giriş kapısının üzerinde yer alan 1150/1737 tarihli yazıttır. Buna göre, eski Mısır valisi Kethüdâ İzzet Paşa (ö. 1198/1784), külliye'nin kuyularını ve kapılarını yaptırmış; duvarlarını ve yolunu onartmış, bir fırın inşa ettirmiş, avlusunu düzenletmiş, kubbeyi imar ettirmiş ve külliye'ye revaklar ve odalar ekletmiştir. Doğu kapısının üzerinde yer alan 1175/1761 tarihli kitabe ise Sultan III. Mustafa'nın (ö. 1187/1774) adının geçtiği manzum bir tarzda yazılmıştır. Bu yazıtta, ziyaretçilere hizmet vermek üzere bir hanın inşa edildiği belirtilmektedir. Muhtemelen bu dönemde yapılan ilavelerle külliye, büyük

13 Örneğin bk. Taragan, "Holy Place in the Making: Maqam Al-Nabi Musa in the Early Mamluk Period", 624-625, 627-628.

14 İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm İbn Şeddâd, *Târîhu'l-meliki'z-Zâhir*, ed. Ahmed Hutait (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1983), 351.

15 Taragan, "Holy Place in the Making: Maqam Al-Nabi Musa in the Early Mamluk Period", 632.

16 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 194; Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, 43.

ölçüde bugünkü kapasitesine ulaşmıştır. Mescidin girişindeki bir başka kitabede 1235/1819 yılında dönemin bölge valisi Abdullah Paşa'nın göreve gelişinin ilk yılında mescidi yenilettiği, yeni yaşam alanları eklettiği ve ahşap süslemeler yaptırdığı kaydedilmiştir. Mescidin içinde yer alan çini karolar 1233/1817 yılına tarihlenirken¹⁷ kuzey kapısı üzerinde yer alan son kitabe ise külliye'nin 1303/1885 yılında dönemin Kudüs müftüsü Mustafa el-Hüseynî'nin (ö. 1282/1865) girişimleriyle kapsamlı bir renovasyon geçirdiğini göstermektedir.¹⁸

Makamın hemen çevresinde çok sayıda mezar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Eriha ve civardaki yerleşimlerde yaşayan Müslümanlara, bir kısmı ise yolculuk veya şenlik sırasında burada vefat edenlere aittir.¹⁹ Öte yandan makamın biraz daha uzağında biri doğuda diğeri güneyde olmak üzere iki türbe daha bulunmaktadır. Bunlar Sit Âişe ve Hasan er-Râ'î türbeleridir. Bunlardan daha yakında yer alan Sit Âişe, halk arasında Hz. Peygamber'in eşi Hz. Âişe'ye atfedilen bir makam olarak bilinmektedir. Diğerinin ise Hz. Mûsâ'nın çobanının türbesi olduğuna inanılmaktadır.²⁰

Makamın Nebî Mûsâ Şenliklerindeki Rolü

Nebî Mûsâ Makamı, Filistin'de birbiriyle kesişen, fakat inanç düzleminde farklılaşan çok sayıda dinî ritüel ve inanışın mekânsal boyuttaki yansımalarından biridir. Kutsal topraklardaki birçok mekân, üç din mensuplarınca da kutsal kabul edilmiş; kimi zaman rekabet, kimi zaman da ortak ibadet alanına dönüşmüştür. Bu çok katmanlı örneklerin aksine, Nebî Mûsâ Makamı daha tekil bir kutsallık örneği sergilemektedir. Hz. Mûsâ Yahudiler için oldukça önemli bir peygamber olmasına rağmen, bu mekân onlar tarafından sahiplenilmemiş; Hristiyanlar ise kutsiyet merkezini nehrin öbür tarafındaki Nîbû Dağı'na yöneltmiştir.

Öte yandan Müslümanlar için Nebî Mûsâ Makamı zamanla Kudüs'ten sonra Filistin'deki en kutsal yerlerden birisi hâline gelmiştir. Bu kutsiyetin, Sultan Baybars'ın buraya bir türbe inşa ettirmesinden önceye uzandığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun burası için kurdurduğu vakfin, makamı ziyaret edenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sorumlulukları da bulunmaktadır.²¹ Bu çerçevede Nebî Mûsâ şenliklerinin kökeni, Selâhaddîn Eyyûbî dönemine kadar götürülmektedir. Hristiyanların Paskalya haftasından hemen önce gerçekleştirilen bu şenliklerde, Müslümanların büyük bir kabile hâlinde Kudüs'ten Nebî Mûsâ Makamı'na yürüyerek geldiği ve burada birkaç gün kaldığı bilinmektedir. Bu şenlik, Filistinli Müslümanlar arasında kutlanan küçük ve yerel şenlikler (*mevsim*) arasında en kapsamlı ve merkezî olanıdır.²²

17 Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, 45, 52-58. Söz konusu karolardaki tarihler, Abdullah Paşa'nın kendisinden önce başlamış bir renovasyon çalışmasını tamamlattığı izlenimi vermektedir.

18 Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, 63.

19 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 194.

20 Her iki yapıya ait detaylı bilgi için bk. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 17-20, 61, 104; Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, 50-51.

21 İbn Şeddâd, *Târihu'l-meliki 'z-Zâhir*, 351.

22 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 193. Hz. İbrahim başta olmak üzere çeşitli peygamber

Zamanla geleneksel bir niteliğe bürünmüş olsa da Nebî Mûsâ şenliklerinin her yıl düzenli olarak yapılamadığı bilinmektedir. Özellikle şenlik zamanının Ramazan ayına denk geldiği veya hava sıcaklıklarının aşırı yükseldiği dönemlerde ziyaretçi sayısında ciddi azalmalar yaşanmış ve bu durum şenliklerin iptaline yol açmıştır. Bu tür iptallerin, yetkili mercilere bildirilerek gerekçelendirildiği, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²³ Nitekim Ramazan ayının nisan ayına rastladığı 972-974/1565-1567 yılları arasında şenliklerin üç yıl üst üste yapılamadığı görülmektedir. Bu durumun yöneticilerde tedirginlik oluşturduğu, 976/1568 tarihinde kayda geçen bir emirde açıkça ifade edilmektedir. Söz konusu emirde, türbenin şehir dışında yer aldığı ve halkın burayı ziyaretine imkân sağlamak amacıyla eskiden beri sancakbeyi veya alaybeylerinin sipahilerle birlikte senede bir defa buraya giderek sekiz gün boyunca kaldıkları, ancak bu uygulamanın son üç yıldır yerine getirilemediği belirtilmiştir. Bu durumun zamanla şenliğin ortadan kalkmasına yol açabileceği yönündeki kaygılar dile getirilmiş ve şenliklerin ihmal edilmeden sürdürülmesi emredilmiştir.²⁴

20. yüzyıl başlarının önde gelen Filistinli entelektüellerinden Tevfik Kenan, Nebî Mûsâ şenliklerini Osmanlı döneminden tevarüs eden hâliyle oldukça teferruatlı bir şekilde tasvir etmiştir. Festivalin takvimine dair de bilgi veren Kenan’a göre, şenlikler Yunan Ortodoks takvimindeki Paskalyadan önceki cuma günü, halk arasında “Cuma en-Nâzile” (iniş günü) olarak adlandırılan günde başlar ve “Kutsal Perşembe” (*Maundy Thursday*/Paskalya Arifesi) günü sona ererdi. Şenliklerin yapılacağı bir hafta öncesinden kamuoyuna duyurulur, yetkililer organizasyonun tüm yönleriyle yakından ilgilenirlerdi. Hem asayişini temin etmek hem de çok dinli ve kültürlü Filistin’de Müslüman ahalinin yanında olduklarını göstermek için devlet erkânı da bu etkinliklerde bizzat yerlerini alırlardı. Şenliklere katılacak olanlar günler öncesinden hazırlıklara başlar; aile, dost ve akrabalarıyla planlar yaparlardı. Kenan, ahalinin bu telaşını, Yahudilerin Hamursuz Bayramı öncesindeki hazırlıklarına benzeterek, şenliğin halk hafızasındaki önemine dikkat çekmiştir.²⁵

Şenliklerin merkezinde yer alan Nebî Mûsâ külliyesi, tabii olarak bu organizasyonun yürütülmesinde önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Bu çerçevede özellikle Nebî Mûsâ Vakfı başta olmak üzere çeşitli vakıflar, aileler ve devlet memurları şenlik sürecinin farklı aşamalarında görev almışlardır. Tevfik Kenan’ın ayrıntılı tasvirlerine göre özellikle bazı ailelerin bu külliyeyle tarihsel bağları bulunmakta, bu aileler “Huddâm en-Nebî” (Peygamberin Hizmetlileri) olarak anılmaktaydı. Şenlik boyunca her gün yaklaşık 300 kilogram et, Hüseyinî ve Yunus aileleri

ve evliyanın kabir ve türbelerinin ziyaret edildiği bu tür bayramların önemli bir kısmının Eyyübiler zamanında ihdas edilmiş olması, bu şenliklerin hem Hristiyan ve Yahudi bayramlarına bir nispet hem de mevlit ve kandil gibi Fatimiler döneminden kalma kutlamalara alternatif olarak kurgulandığı yönündeki yorumları güçlendirmektedir. bk. Robert Irwin, “Palestine in Late Medieval Islamic Spirituality and Culture”, *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, ed. Jonathan Harris vd. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 316-318.

23 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Sher'iyye: Sicil Rakam 119 (1041-1042/1632)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2014), 69.

24 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHH.d.}], No.7, Gömlek No. 2507.

25 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 195.

tarafından vakfa ait büyük kazanlarda pişirilmekte; iki öğün hâlinde halka sunulmaktaydı. Yemekler etle sınırlı kalmayıp, bol miktarda pilav ve ekmeğin yanı sıra bakla, soğan, patlıcan ve benzeri sebzelerle hazırlanan yahni ile dağıtılmaktaydı. Kenan, dağıtımı yapılan et ve yiyeceklerin vakıf tarafından temin edildiğini ve şenlik süresince yapılan harcamaların Nebî Mûsâ Vakfı tarafından karşılandığını belirtmektedir.²⁶

Bir hafta boyunca süren şenlikler esnasında Nebî Mûsâ Makamı, Filistin'de yaşayan her seviye ve kesimden insanla dolmakta, vakıf organizasyonunun öncülüğünde büyük bir kalabalık ağırlanmaktaydı. Kudüs ve civar şehirlerden gelenlerle Bedevî toplulukların bir araya geldiği bu ortamda, vakfa ait alanlar misafirlerin konaklaması ve temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla aktif olarak kullanılırdı. Etrafta kurulan çadırlarda meddah ve karagöz gibi türlü eğlence ve oyunlar tertip edilir; kahve, tatlı ve nargilenin satıldığı mekânda gün içerisinde tezgahlarda ve yere serilmiş örtüler üzerinde tesbih, mum, tütün, kitap, çanak ve çömlek gibi muhtelif emtia satışa sunulurdu. Daha geniş alanda ise küçükbaş hayvanlar satılır, at yarışı ve mızrak atma gibi müsabakalar düzenlenirdi. Şenlik alanı vakit ezanı okunduğunda sessizleşir, insanlar türbenin mescidinde, minareli camide, odalarında veya çadırlarda namazlarını kılarlardı. Kenan, hafta boyunca çeşitli zikir meclislerinin yapıldığını, güzel sesli hafızların Kur'an okuduklarını kaydetmiş; çocukların sünnet merasimlerinin de bu günlere denk getirildiğini nakletmiştir.²⁷

Şenliğin bitiminde perşembe günü Kudüs'e girerken oldukça debdebeli bir geçit töreni yapılır, hatta cuma gününe sarkan bazı dinî programlar icra edilirdi.²⁸ Ziyaretçilerin iâşesi dâhil tüm süreçlerin Kudüs müftüsü tarafından murakabe edilmesi, şenliklere atfedilen önemin belirgin bir göstergesiydi. Şenlik süresince Nebî Mûsâ külliyesinde yürütülen hazırlıklar ise, vakfın mali ve kurumsal kapasitesinin yanı sıra yerel toplumla kurduğu güçlü bağın derinliğini ortaya koymaktadır. Yiyecek tedariki, misafirlerin ağırlanması, dinî ve kültürel törenlerin icrası gibi pek çok husus, vakfın kolektif hafızanın sürekliliğini sağlayan toplumsal bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Nebî Mûsâ Vakfı'nın Kuruluşu, Sorumlulukları ve Gelir Kaynakları

Bir yandan türbe, mescit ve müştemilatın bakım ve onarımı ile burada görev yapan personelin iâşesi, diğer yandan özellikle şenlik döneminde artan ziyaretçi akınının gerektirdiği hizmetlerin karşılanması, bu maksatla kurulan bir vakıf aracılığıyla sağlanmıştır. Söz konusu vakfın banisinin Sultan Baybars olduğu bilinmektedir. Yukarıda da geçtiği üzere onun hayatını kaleme alan İbn Şeddâd, sultanın Kudüs'te gerçekleştirdiği işler arasında Hz. Mûsâ'nın kabri üzerine inşa ettirdiği kubbe ve mescide de yer vermiştir. Ayrıca Baybars'ın buranın imam ve müezzininin yanı sıra yakın çevrede ikamet edenlerle burayı ziyarete gelenlerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla bir vakıf kurduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁹

26 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 204-206.

27 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 206-210.

28 Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, 213-214.

29 İbn Şeddâd, *Târihu'l-meliki'z-Zâhir*, 351.

Söz konusu vakfın vakfiyesinin kayıp olduğu görüşü dillendirilse de³⁰ Arapça vesikaları toplayan Kâmil el-‘Asalî, vakfiyeyi eline geçen bir yazma eserin içerisine dercedilmiş olarak bulunduğunu belirtir.³¹ Sultan Baybars tarafından düzenlenen, başında ve sonunda uzun dua ve bedduaların yer aldığı söz konusu belgede, Nebî Mûsâ Makamı etrafında kurulan külliye ve vakfa tahsis edilen taşınmazlar ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. Giriş kısmında Sultan Baybars, birçok unvanıyla ve İslam’ın koruyucusu olarak yüceltilerek takdim edilmiş; hemen ardından vakfın temel amacı açıklanmıştır: türbenin muhafazası, burada cemaatle namaz kılınması, ziyaretçilerin ağırlanması ve özellikle ziyaret mevsiminde gelenlere yemek ikramı gibi hizmetlerin kesintisiz şekilde sürdürülmesi. Vakfın bu işlevlerini yerine getirebilmesi için Sultan Baybars, Kudüs ve çevresinde şahsi mülkü olduğunu belirttiği köy, arazi ve su haklarını bu vakfa tahsis etmiştir. Bunlar arasında Termusiyye (Tarmun-ı İsa),³² Mezra‘a ve Harbetu Ebî Felâh köylerinin tamamı,³³ Sûr-Bâhir köyünün arazileri, Eriha’nın batısında yer alan ve makamın kuzeyinden geçen ve Hristiyanlar için kutsal sayılan Kalt Vadisi’ndeki su hakları ile buradaki değirmenlerin vergi gelirleri, Fevâr köyü ile Eriha’nın toprak ve su kaynakları, Deyru’s-Sîg ile Ölüdeniz yakınındaki Za‘tera arasında uzanan vadi ile taşı, toprağı, suyu, ağacı, sınırları, yolları ve sair unsurlarıyla birlikte Ölüdeniz bölgesi de yer almaktadır.³⁴

Belgeye göre, vakıf yönetimi için Sultan Baybars, belirli bir idari yapı da tesis etmiştir. Vakfın günlük işleyişinden sorumlu olmak üzere Abdullah b. Yunus³⁵ görevlendirilmiş; ayrıca burada görev yapacak ulema ile müderrislerin temin ve tescili öngörülmüştür. Vakfa tahsis edilen gelirlerin tahsili, muhasebesi ve korunması için net kurallar konmuş, tüm işlemlerin yazılı olarak kayda geçirilmesi emredilmiştir. Mülklerle ilgili hukukî gelişmelerin ise vakfiyede belirlenen şartlar doğrultusunda ve adalete riayet eden kadılarca değerlendirilmesi istenmiştir. Vakfiyenin hukukî geçerliliği ve bağlayıcılığı, Kudüs emininin huzurunda şahitler eşliğinde tasdik edilmiştir. Bunlar arasında Baybars’ın vekillerinden Cemâleddin b. Akkuş en-Necmî (ö. 677/1278)³⁶ de bulunmaktadır. Belgenin son bölümünde, vakfiyeye sadık kalınması, hiçbir surette değiştirilmemesi ve belirlenen şartlara riayet edilmesi için Allah’tan yardım istenmiş ve herhangi bir tahrif girişimine karşı bedduada bulunulmuştur. Vakfiye metni, hicrî 668 yılı Receb ayının ortalarında (Mart 1270) resmî olarak kayda geçirilmiştir ki bu tarih, yapının inşasının tamamlanmasının hemen sonrasına tekabül etmektedir.³⁷

30 Cohen, “Al-Nabi Musa – an Ottoman Festival (Mawsim) Resurrected?”, 40.

31 Kâmil Cemil el-‘Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye* (Amman: Menşurâtü’l-Câmiatu’l-Urduniyye, 1989), 3/117-118.

32 Bazı başka kayıtlarda Tarmun-ı İsa olarak geçmektedir. bk. Sevgi Işık - Fatma Ayan (ed.), *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif* (Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2015), 63.

33 Burada kasıt söz konusu köylerin vergi gelirleri ve kiralarnın tamamıdır. Aşağıda görüleceği üzere vakfın payı zamanla azalmış gözükmektedir. Bu köylerin üçünün de Ramallah yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede geçen yerlerin yaklaşık konumları ve açıklamalar için bk. Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/120.

34 Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/120.

35 Asalî bu kişinin Kudüslü Hüseyinlerin atası olduğunu tahmin etmektedir. bk. Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/120.

36 Bu isim Baybars’ın kitabesinde de geçmektedir.

37 Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/120-121.

O döneme ait kaynaklarda, bilahare kurumsallaşacak olan şenliklerin bu erken dönemde mevcut olup olmadığı, mevcutsa ne kadar bir kitleyi kendisine çektiği ve nasıl bir mahiyet taşıdığı hususları açık değildir. İbn Şeddâd'ın sözünü ettiği ziyaretçilerin kim oldukları, bu ziyaretleri hangi sıklıkla ve ölçekte gerçekleştirdikleri de bilinmemektedir. Bununla birlikte yukarıdaki belgede geçen *mevsimü 'z-ziyâre* (موسم الزيارة) ifadesi, sonraki dönemlerde Nebî Mûsâ şenlikleri için de kullanılan bir kavramdır ve ziyaretçi sayısının belli bir dönemde kayda değer ölçüde arttığına işaret etmektedir.

Her hâlükârda külliye zaman içinde yeni bölümlerin eklenmiş olması, şenliklerin Memlûkler döneminde icra edildiğini ve giderek daha geniş kitlelerin ilgisini çektiğini göstermektedir. Bu durum, hem artan ziyaretçi trafiğine cevap verebilmesi hem de ilgili hizmetlerin kesintisiz sürdürülebilmesi açısından vakfın sorumluluklarının zamanla genişlediğini; buna bağlı olarak da yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulduğunu düşündürmektedir. Nitekim aşağıda da görüleceği gibi, özellikle külliyein onarım ve bakım masrafları için belirli aralıklarla idareden destek talep edilmiş olması, bu genişlemenin sürdürülebilirliği adına yaşanan zorlukları ortaya koymaktadır. Bu çerçevede vakfa ilave gelir sağlamak amacıyla yeni mülkler vakfedilmiş olabileceği gibi, bazı mülklerin zaman içinde el değiştirmiş olması da muhtemeldir.³⁸ Osmanlı Devleti en başından itibaren kutsal topraklardaki büyük vakıfların idaresini ya doğrudan üstlenmiş ya da sıkı bir denetime tabi tutmuştur.³⁹ Bu çerçevede, vakfiyede belirtilen mülkler daha net bir şekilde tanımlanmış, muhtemelen yeterli gelir üretmeyen, ancak idarî öneme sahip olan bazı mülklerin yerine daha işlevsel gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Nitekim 970/1563 yılına ait *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*'te⁴⁰ Nebî Mûsâ Vakfı'na ait mülklerin de listelendiği ve bunların yukarıdaki belgedeki kayıtlardan bir miktar farklı olduğu görülmektedir.

Söz konusu defterde vakfa ait 16 kalem akar listelenmiştir. Bunlardan yedisi, Kudüs ve o dönem sancak statüsünde olan Aclûn'a bağlı köylerin gelirlerinden alınan hisselerdir. Örneğin Kudüs'e bağlı el-Abbâs köyünün gelirlerinden 8 kırıtlık hissenin karşılığı olan 2.200 akçe vakfa gelir olarak kaydedilmiştir. Bu çerçevede, Kudüs'e bağlı dört köyden, ikisi öşür üzerinden olmak üzere toplam 5.811 akçe gelir tahsis edildiği görülmektedir. Buna ilaveten, Kudüs'ün bir karyesinde ve Aclûn'a bağlı iki köyde birer feddân⁴¹ taksim ve ifraz edilmiş arazinin hasıla

38 Kudüs kadı sicillerinde zaman zaman bu tür bağışlara rastlamak mümkündür. Örneğin 1066 yılında Kudüslü bir şahıs Bab-ı Hıttâ Mahallesi'ndeki evini kendisi ve eşinin ölümlerinden sonra Nebî Mûsâ Vakfı'na vakfetmiştir. bk. *Sicillatı Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer' iyye: Sicil Rakam 48 (973/1566)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 204.

39 Işık - Ayan, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*, 23.

40 Osmanlı toprak düzeninde mülkiyet, tasarruf ve vergi ilişkilerini belirleyen tahrir sistemi çerçevesinde, vakıfların yoğun olduğu bölgelerde bu yapılara ait kayıtlar, gerektiğinde ayrı "evkaf defterleri" olarak düzenlenmiştir. Bu defterler, ait oldukları eyalet veya sancağın vakıf ve mülk varlıklarını ayrıntılı şekilde belgelemektedir. Vakfın adı, gelir kaynağı olarak vakfedilen han, hamam, dükkân, tarla ve bahçe gibi taşınmazların dökümüyle birlikte, bu gelirlerin hangi kalemlere tahsis edildiği, mütevelliler ve diğer görevliler hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Mülklere dair kayıtlar ise çoğunlukla defterin son bölümlerinde yer almaktadır. bk. Işık - Ayan, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*, 28.

41 Bir çift öküzün sürebileceği arazi olup Mısır ve çevre bölgelerde 6 dönüme yakın bir arazi ölçüsü olarak kullanılmıştır. Bunun 24 kırıat olduğu ve vakıf defterinde geçen kırıat miktarlarının da bir feddân üzerinden

ve gelirleri de vakfa hasredilmiştir. Ayrıca farklı mahallerde yer alan bahçe ve zeytinliklerin, keza bazı arazilerin de vakfın tasarrufuna bırakılmış olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde arpa gibi tarımsal hasıla üzerinden de vakfa bir pay ayrıldığı dikkat çekmektedir.⁴²

Öte yandan 1119/1707 tarihli bir fermanla yürürlüğe giren ve boşalan mütevellilik görevi için çıkarılan tevliyet beratında, vakfın mülkleri yeniden listelenmiştir. Söz konusu belgede, vakfın mülkleri de ayrıntılı şekilde tanımlanmıştır: Harbetu Ebî Felah, Fevkeyn Vadisi ve kıble yönünde Dabr Vadisi, kuzeyde Kesîbu'l-Ahmer, doğuda Ölüdeniz, batıda ise Deyru's-Sîg ile sınırlanmış araziler, vakfın mülkleri arasında sayılmıştır.⁴³

Bu taşınmazlardan sağlanan gelirlerin farklı şekillerde vakfa aktığı görülmektedir. Genellikle ilgili yerleşim yerinden tımar sahipleri, mültezimler veya doğrudan şehir merkezindeki tahsildarlar aracılığıyla toplanan vergiler, hisselerle bölünerek hak sahiplerine dağıtılırdı. Bazen bu bölüştürme doğrudan köylüler eliyle gerçekleştirilirdi. Özellikle aynı ürünlerin gelir olarak kabul edildiği durumlarda bu yöntem tercih edilirdi. Vakıf yöneticileri kimi zaman akarlarından oransal pay almak yerine, baştan belirlenmiş sabit bir meblağı tahsil ederlerdi.⁴⁴ Böyle durumlarda üretim fazlası köylüye kalırdı. Tabii olarak vakfın akarı üzerindeki yerleşim, ziraat ve benzeri tasarruflar vakıf yönetiminin onayından geçerdii.⁴⁵

Vakfın mülklerinden ve paylarından elde edilen gelirler çoğu zaman kadı huzurunda ya da resmî denetimler sırasında kayıt altına alınırdı.⁴⁶ Vakfın gelirlerinin hisseli olduğu yerlerde kiralama faaliyetleri ve gelir bölüşümü⁴⁷ zaman zaman ihtilafa yol açar, bu tür durumlar mahkemeye intikal ettiğinde kadılar vakfın payı konusunda oldukça hassas davranırdı. Nitekim 976/1568 tarihli bir kadı sicilinde, Seyyidinâ Mûsâ Vakfı'nın da hissedarı olduğu bir köy mukataasıyla ilgili davada kadı, vakfın payı üzerinde tasarrufta bulunulamayacağına hükmetmiştir.⁴⁸

Vakıflar mülklerini veya gelir hisselerini mukataa yöntemiyle de kiralayabilmekteydi. Örneğin 967/1559 tarihli bir kayıt, Nebî Mûsâ Vakfı'nın Tûr köyündeki dörtte birlik gelir

hisse olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993), 254; Cengiz Kallek, "Feddân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/293.

42 Işık - Ayan, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*, 63.

43 Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/130. Böylece taşınmazların önemli bir kısmı Nebî Mûsâ Makamı civarında yoğunlaşmıştır. Son zamanlarda bu mülklerin büyük bölümü, İsrail'in uluslararası anlaşmalara aykırı şekilde uyguladığı politikalar sebebiyle vakfın elinden çıkmıştır. bk. "El-evkâf tedînu'l-istilâ' alâ âlâfi'd-dunemât min arâdâ vakfî'n-Nebâ Mûsâ", *Vekâle Kuds net lil-enbâ'* (06 Mayıs 2022).

44 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 57 (984-985/1576-1577)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 252.

45 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 56 (981-983/1574-1575)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 260.

46 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 56*, 78.

47 Kudüs'te vakıf mülklerinin işletim usulleri hakkında bk. Şerife Eroğlu Memiş, "XVIII. Yüzyılda Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletim Usulleri: İcâre-i Vâhide, Hikr, İcâre-i Tavile ve Huluvv-i Şer'i Uygulamaları", *Beytül Makdis Araştırmaları Dergisi* 19/1 (2019), 19-46. Ayrıca bk. Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu".

48 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 51 (975-976/1568)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 128.

hissesinde, Kudüslü bir tüccara 7 sultanîyeye⁴⁹ kiralandığını göstermektedir.⁵⁰ Tûr köyünün gelirleri, Sultan Selahaddin Vakfı ile Nebî Mûsâ Vakfı arasında da dava konusu olmuş; bu anlaşmazlık üzerine Sultan Selahaddin Vakfı, Nebî Mûsâ Vakfı'na ödeme yapmıştır.⁵¹ Karûm köyüne ait gelirlerin iki vakıf arasında paylaşıldığı bir başka davada, Nebî Mûsâ Vakfı yöneticileri ilgililerden kendi paylarına düşen kısmın tahsilini talep etmişlerdir.⁵² 951/1545 yılına ait bir başka mahkeme kaydına göre, vakfın yöneticisinin vakfa ait olup emanet (*vedia*) olarak Mahmûd b. Hârûn'a teslim edilen bir önceki yılın mahsullerinin iadesi için dava açtığı görülmektedir. Davaya konu olan ürünler arasında buğday, arpa, pekmez, soğan ve mercimek yer almaktadır.⁵³ Bir başka örnekte, vakıf yöneticileri, üç ayrı vakfın üzerinde hak sahibi olduğu Fâgûr köyündeki koyunlardan alınan vergi gelirlerinden kendi hisselerini talep etmişler; borçlu konumundaki taraf ise söz konusu vergileri Kudüs emirine ödediklerini beyan etmiştir.⁵⁴

Özellikle yönetim değişikliklerinde ve tımar ile gelir hisselerinin yeniden düzenlendiği dönemlerde bu tür anlaşmazlıklar artmakta, kimi zaman daha üst makamların da müdahil olmasını gerektirmekteydi. Örneğin Sultan Selahaddin Vakfı ile Nebî Mûsâ Vakfı arasındaki bir anlaşmazlık, Şam defterdarının sürece dahlini zorunlu kılmış, eski ve yeni defterlerin incelenmesinin ardından konu Bâbîâlî'ye intikal ettirilmiştir.⁵⁵

Nebî Mûsâ Vakfı'nın şenlikler sırasında bazı önemli sorumlulukları yüklediği anlaşılmaktadır. Ramazan'a denk gelmesi sebebiyle şenliklerin yapılmadığına dair bir belgede, vakfın ziyaretçilere yemek ve ekmek dağıttığından ve yanlarında parası kalmayanlara şer'î hükümlere uygun şekilde borç verdiğinden bahsedilmektedir.⁵⁶ Bu borç verme uygulaması, yetkililerin de yönlendirmesiyle zaman zaman vakfın gelir kaynağı olan akarlara da yönelik olabilmekteydi. Nitekim 981/1573 tarihli bir sicil kaydında, dönemin Kudüs emirinin talebi üzerine vakfın, gelir kaynaklarından biri olan Fâgûr köyünün ziraî faaliyetlerine destek olmak amacıyla köylülere hububat borcu verdiği kayıt altına alınmıştır. Bu çerçevede müddü⁵⁷ 15 kıt'a⁵⁸

49 Sultanînin tarihi hakkında bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 55-60.

50 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39 (967/1559-1560)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2019), 23.

51 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 142, 143, 161.

52 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 140.

53 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 16 (951-952/1544-1545)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2018), 148.

54 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 46. Benzer bir davada Kubbu köyüne, vakfın izni olmaksızın ve vakıf hissesi ayrılmaksızın o senenin mahsulü üzerinde tasarrufta bulunulması nedeniyle dava açıldığı görülmektedir. bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 196. Aynı gerekçeyle tımar sahiplerine de davalar açılmıştır. bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 199. Ayrıca bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 250. Aynı yılın Eylül ayında, belki de bu dava sonucunda tımar sahibinden vakfa bir ödemenin yapıldığı kayıtlara geçmiştir. bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 253.

55 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 39*, 239.

56 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 119*, 69.

57 bk. Cengiz Kallek, "Müd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020).

58 Kıt'a veya parça, gümüş sikkelerin küçüğü olup özellikle Kudüs'te Osmanlı döneminde dahi kullanılmış olup

olmak üzere 80 müd buğday ve müddü 10 kıt'a olmak üzere 80 müd arpa borç verilmiştir.⁵⁹ Bir başka kayıta ise Sûr-Bâhir köyünden bazı kişilerin de vakıftan borç para temin ettikleri yer almaktadır.⁶⁰

Ziyaretçilerin yeme-içme, barınma, temizlik ve ibadet⁶¹ gibi temel ihtiyaçlarının en azından bir kısmının vakıf tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Kadı sicilleri, Nebî Mûsâ şenlikleri öncesindeki faaliyetlerle ilgili bilgiler de içermektedir. 1036/1627 tarihli bir sicil kaydına göre, vakıf mütevellileri, mevsimlik şenlikler sırasında kurulacak *simât* için kadıdan resmî harcama ve gerekirse borçlanma izni talep etmiştir.⁶² Zebîdî'nin ansiklopedik sözlüğünde yemek için yere serilen örtü olarak tanımladığı,⁶³ Osmanlı Türkçesi'nde ise sofrâ ve ziyâfet için kullanılan *simât* (السِمَاتُ),⁶⁴ makamı ziyaret için gelenlere yönelik yemek organizasyonuna işaret etmektedir. Zira Kudüs'te muhtelif vakıflar düzenli olarak ziyaretçiler ve yerli halk için bu tür sofralar düzenlemekteydi.⁶⁵ Bu belge, söz konusu uygulamanın, malî ve hukukî denetime açık bir kurum pratiği hâline geldiğini ve vakfın faaliyetlerinin kadı izniyle şeffâf biçimde yürütüldüğünü belgelemektedir. Ayrıca şubat sonuna tarihlenmiş olan belge, nisan ayında icra edilecek Nebî Mûsâ şenliklerine yaklaşık bir buçuk ay önceden başlanan hazırlık sürecine de işaret etmektedir.

Nitekim 1028/1619 tarihli bir başka sicil kaydında, vakıf yöneticileri Nebî Mûsâ şenliklerinin artık bir gelenek hâline geldiğini ve bu vesileyle pek çok insanın bu makama geldiğini ifade etmişlerdir. Ziyaretçiler ve fukara için bu dönemde sofrâ kurulduğunu, ikramların masraflarının vakıf tarafından karşılandığını belirten mütevelliler, o seneki masraf kalemlerinin bütçe dökümünü sunarak harcama izni talep etmişlerdir. Toplamda 1433 kıt'a-i Mısıriyye⁶⁶ olarak hesaplanan bütçenin en yüksek gider kalemleri un, pirinç, soğan ve tuz gibi temel gıda ürünlerinden oluşmakla birlikte odun, çivi ve aydınlatma yağı gibi sarf malzemeleri de ciddi bir yekûn tutmaktadır. Bütçede ayrıca kap kacağın yanı sıra aşçı, sucu, marangoz, ulak ve kalaycı gibi meslek erbabının istihdamı ve muhtelif vergiler de öngörülmüştür.⁶⁷

yaygınlığı sebebiyle kayıtlara da yansımıştır. bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 96; Asma Jadallah Khasawneh, "Silver and Copper Coins Used in Jerusalem: A Study Through the Records of the Sharia Court in Jerusalem from 1111–1163 AH/1700–1750 AD", *Cuadernos de Economía* 47/133 (2024), 203-205.

59 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 55 (980-981/1572-1573)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 403.

60 Rebayia, *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 56*, 13.

61 Namazların kaldırılması, türbede Kur'an tilaveti ve benzeri sorumluluklar, şenlik döneminde ilave istihdam gerektiriyor olmalıdır.

62 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 112 (1036/1626-1627)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2018), 139.

63 Muhammed Murtaza el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, ed. Abdalâlîm et-Tahâvî (Kuveyt: Matbaa Hukumu'tl-Kuveyt, 1980), 19/386.

64 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 954.

65 Örneğin bk. Şerife Eroğlu Memiş, "XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü'l-Halil", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (2021), 188-233.

66 bk. Dipnot 58.

67 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 101 (1027-1028/1618-1619)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2018), 187.

Şenlik vesilesiyle makamda aşçı, marangoz ve benzeri hizmetlilerin istihdam edildiği, yukarıda aktarılan örnekten açıkça anlaşılmaktadır. Buna ek olarak bu dönemde hem imamlık görevini yürütecek hem de şenlikle ilgili hesapları tutacak bir kişinin görevlendirildiği görülmektedir.⁶⁸ Şenlikler sonrasında harcama kalemlerini yansıtan hesapların kadiya sunulduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir teftiş kaydında, kâtibin tüm masrafları sekiz gün boyunca sabah ve akşam olmak üzere günü gününe kaydettiği açıkça ifade edilmektedir. Harcama kalemleri, daha önceki masraf dökümüne benzer nitelikte olup pirinç, un, yağ, tuz, odun ve kap kakak alımları ile aşçı, kâhya, fırıncı ve ulak maaşlarını kapsamaktadır. Belgede ayrıca, şenliklerin saraydan alınan resmî bir onayla (*berâatü 'ş-şerîfe*) icra edildiği de belirtilmiştir.⁶⁹

Nebî Mûsâ Vakfının İdaresi ile İlgili Kayıtlar

Filistin'in özel konumu ve temsili önemi sebebiyle bölgedeki başlıca vakıflarda görevli kişilerin tayinlerinin merkezî idarenin denetim ve onayıyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kadı sicillerindeki kayıtlardan, özellikle temsil kabiliyeti yüksek vakıf yöneticilerinin yanı sıra hoca, imam, müezzin ile Kur'an tilaveti veya ilahi okuyucularının atamalarının ve onlara takdir edilen maaşların kadı onayından geçtiği görülmektedir.

Bu tür dinî ve temsili görevlere yapılan atamalarda, önceliğin ilgili vazifeyi daha önce ifa eden kişinin çocuğuna verildiği, kadı sicillerinden açık biçimde anlaşılmaktadır. Dönemin kayıtlarından vakıf yöneticilerinin hemen hepsinin Hüseyinî, Yunus ve Gadiyye ailelerine mensup oldukları görülmektedir.⁷⁰ Öte yandan, vakıfta görevli diğer kişilerin de genelde sorumluluklarını babadan oğula devrettiği müşahade edilmektedir.⁷¹ Kadı sicillerinde Nebî

68 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 16*, 183. Ancak şenlik sonrası hesapların kadiya sunulduğu celse kayıtlarından, bu atamanın doğrudan bir görev değişimi değil, vakıf kâtibinin yürüttüğü faaliyetlerin murakabesi amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. bk. Dipnot 69.

69 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 16*, 206.

70 Özellikle el-Gadiyye ailesi uzun süre makama hizmet etmiş ailelerin başında gelmektedir. Sicil kayıtlarında bu ailenin mensuplarının isimlerinin sıkça geçtiğini ve görevleri birbirlerinden devradıklarını görmek mümkündür. Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 16*, 88. Keza bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 112*, 131 ve *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 112*, 268. Bu ailenin bilahare kimi zaman rekabet halinde bulundukları Hüseyinî ailesinin lakabını benimsediği ifade edilmiştir. bk. Michael Winter, "The ashraf and the naqib al-ashraf in Ottoman Egypt and Syria: A comparative analysis", *Sayyids and Sharifs in Muslim Societies: The Living Links to the Prophet*, ed. Kazuo Morimoto (Oxon: Routledge, 2012), 151; Anıl Atmış, *Kudüs Eşrafından Hüseyinî ve Halidi Aileleri* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 9.

71 Örneğin 1096/1684 yılında Nebî Mûsâ Makamı'nda Kur'an tilaveti görevi, Edehmiyye Zaviyesi şeyhi olan babasının vefatının ardından oğlu Sâdeddin el-Edehmi'ye verilmiş ve bu hizmeti karşılığında kendisine Rumeli sürresinden altı sultaninin ödenmesi hükme bağlanmıştır. Bu kişi aynı zamanda Kubbetü's-Sahre'de Kur'an okumakla ve yine babasının yerine çeşitli ribat, hankâh ve vakıflarda Kur'an tilaveti ile hocalıkla görevlendirilmiştir. Edehmi Zaviyesi'nin şeyhliği de kendisine tevdi edilen Sâdeddin el-Edehmi'nin, bu görevlerin her biri için ayrı ayrı maaş alacağı da kayıtlarda belirtilmiştir. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 167 (1096/1684)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2015), 286. Bir başka kayıta ise Salih b. Şehâb, vefat eden babasının yerine makamın kapıcılığını üstlenmiş ve kendisine bir Osmanlı dirhemi maaş bağlanmıştır. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 36 (965-966/1557-1558)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2017), 184.

Mûsâ gibi önemli yerlere yapılan sıradan atamalara bile rastlanmaktadır.⁷² Aşçı ve hafız gibi görevliler, kimi zaman birden fazla yerde görevlendirilmiştir.⁷³ Tabîi olarak sicillere giren bir çok kayıt, kadı izninden ziyade aslında noter benzeri bir tasdik işlevi görmektedir. Vakfın yöneticileri ile kapıcılık veya temizlik gibi hizmet işleriyle uğraşanlar arasındaki anlaşmalar, bu şekilde kayda geçirilmiştir.⁷⁴

18. yüzyıla ait kadı sicillerinde, doğrudan merkezî yönetimden gelen ve kısmen Osmanlıca olarak kaleme alınmış bazı emirlerin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları vakıflardaki yöneticilerin maaşlarıyla ilgilidir. Nitekim 1114/1702 tarihli bir sicil kaydında, Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahre, Hz. Davud Makamı ve Nebî Mûsâ Makamı'nda görev yapan, isimleri kaydedilmiş olan ulemanın maaşlarının, Hristiyanlardan tahsil edilen cizye gelirlerinden karşılanmasına dair bir hüküm yer almaktadır.⁷⁵ Benzer şekilde, 1107/1696 ile 1112/1701 yılları arasında Kudüs'teki büyük vakıfların istirdat akçelerinin hesaplandığı ve bu meblağların da cizye tahsilatlarından ödenmiş olduğu görülmektedir.⁷⁶ Söz konusu görevlilere Rumeli sürresinden de tahsisat yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur.⁷⁷

Vakıf görevlilerine yapılan ödemelerin kayıt altına alındığı ve tarafların ibrasını içeren belgelerle tevsik edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Nebî Mûsâ gibi önemli vakıflarda çalışanlara, para veya başta buğday ve pekmez olmak üzere gıda malzemesi üzerinden yapılan ödemeler kadiya sunulmuş, görevliler tahsisatlarını aldıklarına dair şahitlik yapmışlar ve yöneticileri ibra etmişlerdir.⁷⁸

72 Örneğin 1024/1615 tarihli bir sicil kaydında, türbenin önceki fırıncısı İbrahim b. Abdullah el-Halebi'nin rızasıyla yerine Yaküb b. Abdünnebi el-Murâdevî'nin atandığı ve bu görevi karşılığında kendisine yarım osmani takdir edildiği belirtilmektedir. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 96 (1024/1615)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2015), 163. Osmanî, Suriye, Filistin ve Irak'ta akçe yerine kullanılan kavramdır. bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 95.

73 Örneğin normalde Nebî Mûsâ'da görevli biri Mescid-i Aksâ'da da Kur'an okuması için atanabiliyordu. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 101*, 81. Benzer şekilde makamda ezan okuyan biri, Kudüs'teki ve hatta Beytulahm'deki bir makam, türbe veya hankâhta farklı sorumluluklar alabiliyordu. Bu görevlerin bazılarında ücretler, gıda ve tüketim malzemeleri olarak ödenebiliyordu. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 49 (974/1567)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2020), 220. Keza bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 16*, 155.

74 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 45 (971/1564)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2019), 33.

75 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 201 (1114/1702)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2016), 105.

76 Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri II. Mustafa Fonu [AE.SMST.II]*, No.123, Gömlek No. 13505; Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Vakıf Fonu [IE.EV]*, No.34, Gömlek No. 3925; Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri II. Mustafa Fonu [AE.SMST.II]*, No.116, Gömlek No. 12661.

77 Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 112*, 268. Ayrıca bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 136 (1055/1646)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2015), 7.

78 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 33 (964/1556-1557)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2018), 136-137. Farklı vakıf yöneticilerin dağıtılan ulufeleri asaleten ve vekaleten aldıklarına dair bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi's-Ser'iyye: Sicil Rakam 112*, 53. Kudüs vakıflarında istihdam ve görevlilere verilen ücretlerle ilgili oldukça detaylı bilgi için bk. Şerife Eroğlu Memiş, "Kudüs Vakıflarında İstihdam: 18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri", *Osmanlı Araştırmaları* 55 (2020), 99-144.

Vakıf görevlilerine zaman zaman farklı yerlerden hibe ve sadakalar da gelmekteydi. Bu çerçevede 963/1556 yılında Kahire Valisi Muhammed Paşa'nın Nebî Mûsâ'nın hizmetkârlarına yaptığı ve sadaka olarak kayıtlara geçen tahsisat dikkat çekicidir. 400 para tutarındaki bu meblağı, vakfın kâtibi Hamza Çelebi, hemen hepsi el-Gadiyye ailesine mensup yirmiye yakın vakıf görevlisine dağıtmak üzere, isimleri ve meblağları belirtilmek suretiyle teslim almıştır.⁷⁹

Osmanlı arşivlerinde de vakfın görevlileri ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Örneğin 1162/1749 yılında Durmuş Hasan'dan boşalan Davud ve Mûsâ Peygamberlerin türbelerindeki türbedarlık görevinin Abdülvehhâb el-Lütfî Efendi'ye verilmesi istenmektedir.⁸⁰ 1172/1759 yılına ait bir kayıttan, o dönemde Nebî Mûsâ türbedarının günlük 10 akçe olan maaşının Yafa İskelesi Gümrüğü mukataasından karşılandığı anlaşılmaktadır.⁸¹ 1266/1850 yılında Kudüs'ün eski müftüsünün Nebî Mûsâ'da türbedarlık yapan amcasına maaş bağlanması konusunda yaptığı başvuru da kayıtlara girmiştir.⁸² 1274/1858 yılına ait bir belgede ise, münhal hâle gelen türbedarlık görevine yapılması planlanan atamayla ilgili girişimlerin durdurulması talep edilmektedir.⁸³

Kudüs sicil defterlerinde vakıflarla ilgili denetimlerin yapıldığına ve şikâyetlerin incelendiğine dair çok sayıda kayıt mevcuttur.⁸⁴ Bu çerçevede Nebî Mûsâ Külliyesi ve vakfı da düzenli olarak teftiş ve murakabeye tabi tutulmuştur. 964/1556 tarihli bir kayda göre, yukarıda ismi geçen ve İbrahim b. el-Gadiyye'nin sorumluluğunda gözüken bazı görevlerin yerine getirilmediği iddiası üzerine, Şam Valisi Ahmed Paşa'nın emriyle bir inceleme başlatılmıştır. İbrahim b. el-Gadiyye'nin vakfın işleri münasebetiyle İstanbul'da (Bâbiâli) bulunması sebebiyle mahkemeye oğlu Ahmed çağırılmış ve ifadesine başvurulmuştur. Ahmed, babasının sorumluluğunda beş görevin olduğunu, onun yokluğunda bu görevlerin tam olarak yerine getirilemediğini ifade etmiştir.⁸⁵

Şüphesiz ki malî kaynakların söz konusu olduğu her düzende olduğu gibi vergi, iltizam ve vakıf gibi yapılar da tüm denetim mekanizmalarına rağmen özellikle nüfuzlu kişilerin suistimaline açık olabilmekteydi. 1321/1906 tarihli bir şikâyet dilekçesinde, Kudüs Müftüsü

79 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 31 (963/1556)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2019), 151.

80 Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, I. Mahmud Fonu [AE.SMHD.I]*, No.144, Gömlek No. 10765.

81 Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, III. Mustafa Fonu [AE.SMST.III]*, No.306, Gömlek No. 24564.

82 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Umum Vilayet Evrakı [A.}MKT.UM]*, No.19, Gömlek No. 99.

83 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı [A.}MKT.NZD]*, No.257, Gömlek No. 94.

84 Tipik vakıf teftiş kayıt örnekleri için bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 55*, 145, 180. Vakfın farklı gelir kaynaklarından temin edilen aynı ve nakdî gelirlerin kısmi bir teftiş ile ilgili olarak bk. *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 57*, 30. Osmanlı vakıf sisteminin muhasebesi hakkında bk. Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi* 46 (Aralık 2016), 9-21. Osmanlı vakıf sisteminin denetimi hakkında bk. Kenan Yıldız, "Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 42 (2019), 33-72. Kudüs özelinde vakıfların idaresi ve denetimi hakkında bk. Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı", *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi* 1 (2015), 193.

85 Rebayia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 33*, 65.

Muhammed Tahir Efendi'nin Nebî Mûsâ Vakfı gelirlerini usulsüz biçimde şahsî amaçlarla kullandığı ve bu konuda hesap vermekten de kaçındığı ileri sürülmüştür. Her yıl Nebî Mûsâ Makamı'na yapılan sekiz günlük ziyaretler için vakıf bütçesinden seksen bin kuruş tahsis edildiği, ancak herhangi bir yetki belgesi veya resmî beratı bulunmadığı hâlde Müftü Efendi'nin söz konusu tahsisatın büyük kısmını şahsî zimmetine geçirdiği iddia edilmiştir. Harcamaların denetlenmesi amacıyla yapılan başvurulara rağmen, zimmetinde bulunduğu belirtilen beş bin liradan fazla meblağın açığa çıkmasını önlemek maksadıyla teftişten kaçındığı ve nihayet Kudüs Mutasarrıfı Reşid Bey'in müdahalesiyle teftişin başlatılacağına anlaşılmaması üzerine bu süreci engellemek ve elindeki tasarrufu meşrulaştırmak için yakınlarını ellerine yaklaşık bin lira vererek İstanbul'a gönderdiği ifade edilmiştir.⁸⁶

Nebî Mûsâ Makamının Tamir ve Bakımı ile İlgili Kayıtlar

Merkezî yönetim kutsal topraklardaki dinî yapı, kurum ve vakıfların işlevlerini gereğince yerine getirebilmesi amacıyla bu mekânların bakım ve tamiratıyla da yakından ilgilenmekteydi. Bu doğrultuda, vakıfların kendi kaynaklarından bir kısmı doğal olarak bakım ve tamirat giderlerine ayrılmaktaydı. Bununla birlikte özellikle yoğun ziyaretçi alan ve Nebî Mûsâ gibi istisnâî dönemlerde yüksek giderleri olan kutsal mekânlar, zaman zaman merkezî yönetimin veya hayırseverlerin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim 976/1568 tarihli Kudüs kadı sicillerine yansıyan bir kayıtta, Şam defterdarından alınan bir tezkereye dayanarak Kudüs muhtesibinin, aralarında Nebî Mûsâ Makamı da olan çeşitli mekânların tamirat ve bakım işleri için 170 sultanîlik bir kaynak tahsis ettiği ve bu meblağın yedi taksit hâlinde söz konusu işlere harcadığı anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bir başka kayda göre, külliyenin başta kuyusu olmak üzere muhtelif yerlerinin tamirâtı için Tarmun-ı İsa köyünün mukataa gelirlerinden 30 sultanî ayrılmıştır.⁸⁸

86 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Mektubi Kalemi [EV.MKT]*, Gömlek No. 3132, 70. Girişimlerin ne ölçüde sonuç verdiği bilinmese de Tahir Efendi'nin sonraki yıllarda da benzer usulsüzlüklerde bulunduğu şikâyetlere konu olmuştur. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, Gömlek No. 342, 33; Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, Gömlek No. 2313, 135; Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, Gömlek No. 2425, 103; Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*, No. 1570, Gömlek No. 117684. Tahir Efendi ile ilgili şikâyetlerin, onun görev yaptığı uzun yıllar boyunca sıkça yapıldığı, ancak bunlarla ilgili teftişlerin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Ölene kadar görev yapmış olan Tahir Efendi, üçüncü rütbe-i mecdî nişanına da layık görülmüştür. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet [ŞD]*, No. 2272, Gömlek No. 42; Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*, No. 370, Gömlek No. 27700. Ayrıca bk. Hasan Telli, "Osmanlı'nın Son Kudüs Müftüleri", *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2024), 382-384.

87 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer' iyye: Sicil Rakam 51*, 118. Bu miktarın 25 sultanîsi Nebî Mûsâ Makamı'nın tamirat ve bakımı için kullanılmıştır. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer' iyye: Sicil Rakam 51*, 125.

88 İbrahim Rebayia, *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi' ş-Şer' iyye: Sicil Rakam 46* (İstanbul: IRCICA, 2018), 133.

Özellikle Bayram Çavuş (ö. 970/1562)⁸⁹ tarafından başlatılan tamirat süreci kadı sicillerinde belirgin bir yer edinmiştir. Dört yıl süren bu sürecin çeşitli aşamalarında kadıya harcamalarla ve para akışlarıyla ilgili bilgi verilmiştir.⁹⁰ Öte yandan Bayram Çavuş'un vefatıyla birlikte onarım için temin edilen kaynağın bakiye kısmının vakfa iade edildiği görülmektedir.⁹¹ Onun vefatıyla yarım kalan tamirat işlerinin birkaç yıl sonra yeniden başlatıldığı, ancak bu süre içerisinde başta alçı olmak üzere bazı yapı malzemelerinin kullanılamaz hâle geldiği, yine kadı sicillerindeki bilgilerden anlaşılmaktadır.⁹²

Kudüs kadı sicillerinden ayrı olarak Osmanlı arşivlerinde yapılan taramalarda da Nebî Mûsâ'nın tamiratıyla ilgili bazı belgelere ulaşılmaktadır. Örneğin yukarıdaki tamirat çalışmalarından kısa bir süre sonra 979/1572 yılında düzenlenmiş bir belgede, Nebî Mûsâ Makamı dâhil olmak üzere Kudüs'teki bazı kutsal mekânların tamir ihtiyaçlarının bulunduğu belirtilmiş ve bu giderlerin ilgili vakıf gelirlerinden karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu tamiratlar tamamlanmadan vakıf görevlilerine maaş ödemesi yapılmaması yönünde talimat verilmiş, vakıf gelirlerinin nasıl kullanıldığına dair teftiş talep edilmiştir.⁹³

Külliyenin batı cephesindeki ana giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeden de anlaşılabacağı üzere 1150/1737 yılında Nebî Mûsâ Makamı'nda kapsamlı bir tamirat gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte 1168/1755'te Kudüs kadısı tarafından İstanbul'a gönderilen bir arzuhâlde, bu mekânın 17. yüzyılın son yıllarında hüküm süren Sultan II. Mustafa döneminde onarıldığı, ancak zaman içinde yeniden tamir ihtiyacının doğduğu ifade edilmiştir.⁹⁴ Her hâlükârda muhtemelen bu talebe istinaden başlatılan tamirat süreci III. Mustafa adına düzenlenmiş 1175/1761 tarihli kitabe ile belgelenmiştir.

Bununla birlikte 1258/1842 ile 1263/1847 yılları arasındaki yazışmalardan, Nebî Mûsâ külliyesinde yeniden kapsamlı bir tamirat ihtiyacının doğduğu, bu kapsamda yerinde tetkiklerin

89 Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Kudüs'ün surlarının inşası başta olmak üzere birçok imar faaliyetine nezaret eden Bayram Çavuş, şehrin fiziki dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. "Kurşunlu Medresesi" olarak bilinen ve zamanla çarşıya dönüştürülen Bayram Çavuş Külliyesi, onun Kudüs'teki kalıcı eserlerinden biridir. 1562 yılında vefat eden Bayram Çavuş'un mezarının da kendi yaptırdığı külliyenin içinde yer aldığı ve günümüzde bir kitapçı dükkanının içinde sanduka halinde korunduğu rivayet edilmektedir. bk. Asalî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*, 3/118; "Bayrâm Cāvûş emîr Osmânî lehu fi'l-Kuds 17 vakfen", *aljazeera.net* (Ara 2024). Böyle bir şahsiyetin Nebî Mûsâ Makamı'nın tamir ve imarında yer alması, buraya atfedilen önemi ve mabedin kamusal imar politikaları içindeki yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

90 Rebayia, *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 36*, 237-238. Ayrıca bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 43* (969-970/1562), haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2019), 250, 257. Söz konusu harcamalar için gereken kaynağın sadece vakıftan temin edilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Safer 970/Ekim 1562 tarihli başka bir sicil kaydı dört yıl öncesine ait olduğu anlaşılan Sultan'ın fermanı doğrultusunda havâs-ı şerîfin geçmiş yıllardaki gelirlerinden ayrılan ve Şam haznedarı İlyas Çelebi'nin izniyle şahitler huzurunda Bayram Çavuş'un vekiline teslim edilen 244 sultanî ve 12 kıt'a tutarındaki bir ödeneği belgelemektedir. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 43*, 298.

91 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 44* (970/1562), haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2019), 62, 67.

92 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 49*, 193.

93 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHH.d}], No. 12, Gömlek No. 1133. Keza bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHH.d}], No. 19, Gömlek No. 121.

94 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf Fonu* [C.EV.], No. 130, Gömlek No. 6464.

yapıldığı ve muhtemel maliyetlerin hesaplandığı görülmektedir.⁹⁵ Söz konusu talep, vakıf mütevellileri ile Kudüs halkı tarafından iletilmiş; arzuhâlde, türbe, cami, ziyaretçi odaları ve yolların uzun süredir bakımsız bırakıldığı ve ciddi bir onarıma ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Başvuruda, vakıf gelirlerinin büyük ölçüde şenlik döneminde ziyaretçilere yemek ikramına harcadığı, bu nedenle yapıların onarımına kaynak ayırlamadığı ifade edilmiştir. Türbenin sanduka örtüsünün de yenilenmeye muhtaç olduğu, cami ve müştemilatının harap durumda bulunduğu, ayrıca yaklaşık kırk–elli yıl önce açılmış yolların da zaman içinde kullanılmaz hâle geldiği vurgulanmıştır. Yerinde inceleme ve halkın beyanlarıyla bu ihtiyaçların gerçekliği teyit edilmiş, onarım maliyeti yaklaşık on bin kuruş olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, türbe örtüsünün mahallinde dokunmasının mümkün olmaması nedeniyle, İstanbul’da dokunup gönderilmesine hükmedilmiştir. Bu talepler Kudüs komutanı Tayyar Paşa tarafından merkezî makamlara iletilmiştir. Sürecin devamında, onarım ve örtü temini için gerekli giderlerin, Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin gözetiminde yerel vakıf gelirlerinden karşılanması ve işlemlerin muhasebeye kaydedilerek yürütülmesi münasip görülerek Padişah’ın iradesine arz edilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶ Ancak nihai aşamada, Maliye Nezareti tarafından özellikle odaların tamirati için istenen bütçeye tahsisat yapılamayacağı bildirilmiştir.⁹⁷

1290/1873 tarihli başka bir belgede ise, Kudüs ahalisi tarafından Nebî Mûsâ Makamı’nın tamiri için yapılan bir başvuru üzerine Kudüs Mutasarrıflığı Evkâf Muhasebesi Dairesi’ne hitaben düzenlenmiş bir değerlendirme ve buyruk yer almaktadır. Belgede, uzun süredir bakımsız kalan ve harap hâle gelen makam çevresindeki cami ve müştemilatın onarımının zaruret arz ettiği vurgulanmakta, köylerden elde edilen nakdî gelir ve aynı payların bedelinin yaklaşık altmış bin kuruşu bulduğu, vakfın gelirinin bunun için yeterli olduğu ifade edilmektedir. Vakıf gelirlerinin önemli bir kısmının şenliklerde yapılan yemek ikramı ve benzeri giderler için harcadığı da kaydedilmiştir. Belge, padişah iradesi doğrultusunda harcamaların yeniden düzenlenmesi gerektiğini önermekte; hayır işlerine ayrılan ödeneklerin dışında kalan meblağın yarısının ileride yapılacak hayır ve onarım çalışmalarında kullanılmak üzere kenara ayrılmasını talep etmektedir. Bu doğrultuda, yemek masraflarının azaltılması ve tasarruf edilen miktarın tamirat için kullanılması istenmektedir.⁹⁸

Her hâlûkârda yukarıda bahsi geçen kuzey kapısı üzerindeki kitabeye göre 1303/1885 yılında tamir gören, belgelere göre 1312/1895 yılında yeniden tamir ihtiyacı olduğu beyan edilen⁹⁹ külliyeinin tamir ve bakım işlerinin Osmanlı döneminde sık sık gündeme geldiği

95 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye Fonu* [İ.DH.], No. 56, Gömlek No. 2760; Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf Fonu* [C.EV.], No. 326, Gömlek No. 16589; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı* [A.}MKT.], No. 93, Gömlek No. 9 ve 36.

96 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Muhasebesi* [EV.EMH.], Gömlek No. 129, 110.

97 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı* [A.}MKT.], No. 96, Gömlek No. 2.

98 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Mektubi Kalemi* [EV.MKT.], Gömlek No. 694, 8; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Muhasebe Kalemi* [EV.MKT.], Gömlek No. 1658, 7.

99 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi* [İ.HUS.], No. 33, Gömlek No. 100. Vakfın tevliyet beratının bu kadar geç bir dönemde olmaması yadırganacak bir durumdur. Önceki sayfalarda ele alınan ve 1119/1707 yılına ait tevliyet beratının bu yıllara gelene kadar kaybolduğu veya aslının olmadığı akla gelmektedir.

anlaşılmaktadır, Osmanlı idaresinin bu işlerin vakıf gelirleri üzerinden yapılması gerektiği yönündeki genel yaklaşımına rağmen yine de bu faaliyetlere destek olduğu, özellikle makamın tefrişatını önemseydiği görülmektedir.¹⁰⁰

Makamın Güvenliği ve Asayiş ile İlgili Kayıtlar

Osmanlı arşiv belgelerinde Nebî Mûsâ ile ilgili dikkat çeken konulardan biri de asayiş meselesidir. Gerek şenlik dönemlerinde gerekse yıl boyunca gerçekleşen kutsal ziyaretler sırasında çeşitli aksaklıklar ve güvenlik sorunları yaşanabilmekteydi. Ticari işlemlerde taraflar arasında çıkan anlaşmazlıklar, yemek dağıtımı sırasında meydana gelen arbede ve izdihamlar, kafilelere veya bireysel ziyaretçilere yönelik haramî saldırıları ya da zimmet ve rüşvet gibi suistimaller tüm tedbirlere rağmen görülebilmekteydi. Yolculuk sırasında yaşanan küçük olaylar ve adi suçlar dahi bazen mahkeme kayıtlarına yansımaktaydı.¹⁰¹ Örneğin Kudüs kadı sicillerinde Kudüs, el-Halîl ve Nebî Mûsâ arasında gerçekleştirilmesi planlanan bir ziyaret turu için binek hayvanı kiralayan bir kadın ile bineklerin sahibi arasında yaşanan anlaşmazlık mahkemeye intikal etmişti.¹⁰² Başka bir olayda şenlikler sırasında yakacak odun getirmeye giderken yayını türbenin kapıcısına emanet eden bir şahsın, geldiğinde yayını alamaması üzerine kapıcı aleyhine dava açtığı görülmektedir.¹⁰³

Keza zaman zaman yaşanan hırsızlık olayları da türbe ve külliye'nin zarara uğramasına yol açmış, söz konusu zararların tespit ve tazmini amacıyla hukukî süreçler başlatılmıştır. 964/1557 yılına ait bir kayıt, Nebî Mûsâ türbesindeki sanduka örtüsünün çalınmasıyla ilgili olarak bir şahsın mahkemeye celbini konu almaktadır.¹⁰⁴ Mahkeme sürecinin Ramazan ayına sarkması, Osmanlı idaresinin bu nispeten küçük gibi gözüken vakayı ciddiyle ele aldığını göstermektedir. Bunda, belki de olayın Sultan'ın haremine mensup Seyyide Şah'ın Nebî Mûsâ

100 Nitekim 961/1554 yılına ait bir kayıta, sarayın mülklerinden sorumlu Ali Bey'in mektubu çerçevesinde Şam Kalesi Bölükbaşı tarafından Mescid-i Aksâ, el-Halîl Camii ve Nebî Mûsâ Makamı için çeşitli yörelere ait kumaşların gönderildiği belirtilmektedir. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 28 (961/1554)*, haz. İbrahim Rebayia (İstanbul: IRCICA, 2017), 179. Bu taleplerin sürekli yapıldığı ve sarayın bu taleplere genellikle müspet cevap verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu desteklerin 20. yüzyıla kadar sürdüğü görülmektedir. Örneğin 1325/1907 tarihli bir belgede Kudüs'teki ve Nebî Mûsâ'daki kabirlerin örtüleri başta olmak üzere tefrişatının yapılmasıyla ilgili bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Hazine-i Hassa [Y.PRK.HH]*, No. 38, Gömlek No. 36.

101 Nebî Mûsâ yolunda yaşanan basit bir hırsızlık olayı ile ilgili örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 51*, 131. Bu vakada şikayetçi tarafın devlet görevlisi olması ve Kudüs emirinin kervanına eşlik ediyor olması dikkat çekicidir. Başta kadı efendiler olmak üzere üst düzey görevlilerin aralarında Nebî Mûsâ makamı da olmak üzere kutsal mekânlara seyahati kayıt altına alınmıştır. Örneğin bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 51*, 268.

102 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 33*, 255. Bu örnek kadınların da kendi başlarına yolculuk edebildiklerini ortaya koymuyor olsa da ziyaretin organizasyonunu muhtemelen ailesi adına bir kadının yapabildiğini göstermektedir.

103 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 16*, 259.

104 *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 33*, 266. Vakıf yöneticisi Ahmed b. İbrahim b. Gadiyye'ye çalınan örtünün yerine bir örtünün teslim edildiği görülmektedir. Ancak mahkeme kaydına yazılan ifadedden teslim edilen örtünün çalınan örtü olduğu da anlaşılabilir. bk. *Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 33*, 280.

Makamı'nda bulunduğu sırada yaşanmış olması etkili olmuştur. Her hâlükârda makamın kapıcısı, muhtemelen Seyyide Şah'a eşlik eden ve Şam'dan gelmiş oldukları anlaşılan sipahi ve görevlilerin huzurunda sorgulanmış; Kudüs emîrinin kethüdası Ahmed de davaya müdahil olarak sorumluları bulacağını beyan etmiştir. Hatta benzer bir vakanın Osmanlı'nın Kudüs'ü fethi öncesi ve sonrasında yaşanıp yaşanmadığını sormuş, yaşanmadığı yönünde verilen cevap üzerine, başta Gadiyye ailesinin mensupları olmak üzere ilgili kişilerin kadının huzurunda kefalet vermesi talep edilmiş ve bu kefaletler kayda geçirilmiştir. Davayla ilgili hazırlanan raporlar ise Bâbîlî'ye gönderilmiştir.¹⁰⁵

Benzer bir başka hırsızlık davası ise faillerin Mescid-i Aksâ ve diğer kutsal mekânlarda hırsızlık yapmaları sebebiyle oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Neticede hırsızların yakalandığı ve çalınan malların iade edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Sonuç

Nebî Mûsâ Makamı ve Vakfı üzerine, ağırlıklı olarak arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bu çalışma, söz konusu mekânın yalnızca mimarî, dinî ve kültürel boyutlarını değil, aynı zamanda tarih boyunca gelişen kurumsal ve idari yapısını da ortaya koymayı hedeflemiştir. Araştırma kapsamında başta Kudüs kadı sicilleri olmak üzere, Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeler taranmış; elde edilen bulgular daha önceki literatürde yeterince aydınlatılmamış olan Nebî Mûsâ Vakfı'nın mülk yapısı, gelir kaynakları, idaresi ve denetim süreçleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Araştırmanın temel bulgularından biri, Sultan Baybars tarafından kurulan Nebî Mûsâ Vakfı'nın, mülkiyet ve gelir kaynakları açısından son derece sağlam ve geniş kapsamlı bir temel üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Kuruluş döneminde vakfa tahsis edilen köyler, araziler, değirmen gelirleri ve su hakları; hem kutsal mekânın bakım ve onarımının hem de ziyaretçilere sunulan hizmetlerin sürdürülebilirliğini sağlamıştır. Makamın özellikle nisan ayında gerçekleşen şenlikler sırasındaki rolü, bu mekânın yalnızca bir türbe değil, mevsimlik ve kitlesel dinî faaliyet ve organizasyonlara hizmet eden bir merkez olarak tasarlandığını ve işlediğini göstermektedir.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, vakfın mülk yapısının zaman içinde dönüşüm geçirdiği ve merkezî idarenin müdahalesiyle daha çok türbe çevresindeki arazilere yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte vakfın gelir sağlama kapasitesi, mukataa ve kiralama gibi yöntemlerle büyük ölçüde korunmuş; belgeye dayalı güçlü bir muhasebe ve denetleme kültürü geliştirilmiştir. Bu süreçte vakıf yöneticilerinin kadı denetimine sıkı bir şekilde tabi olduğu, harcamaların ve hesapların düzenli olarak mahkemeye sunulduğu anlaşılmaktadır. Arşiv belgeleri, aynı zamanda vakfın yerel topluluklarla süreklilik arz eden bir ilişki ağı kurduğunu, yönetim ve hizmet işlevlerinin büyük ölçüde ailevi bağlar ve kurumsal hafıza üzerinden sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır.

105 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 33, 291-292.*

106 *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye: Sicil Rakam 136, 3.*

Bu çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, Nebî Mûsâ Vakfı'nın işleyişinin yalnızca türbenin fiziksel bakımı ve şenlik dönemlerindeki lojistik faaliyetlerle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda Filistinli Müslüman toplumun kolektif hafızasında bu mekânın sembolik ve kimlik inşa edici rolünü de desteklediğidir. Vakfın organize ettiği yemek ikramları, borç verme uygulamaları ve ziyaretçilere yönelik hizmetleri, burayı kutsal bir mekân olmanın ötesine taşıyarak, şenliklerle iç içe geçmiş bir yapıya dönüştürmüştür. Böylece Nebî Mûsâ hem toplumsal aidiyetin hem de siyasi temsiliyetin üretildiği dinamik bir mekân hâline gelmiştir. Bu yönüyle Nebî Mûsâ Vakfı'nın işleyiş pratiği, İslam dünyasındaki benzer türbe vakıfları arasında özel ve dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak, Nebî Mûsâ Makamı ve Vakfı üzerine yapılan bu arşiv temelli inceleme, vakıf kurumu üzerinden kutsal mekânların idarî, malî ve toplumsal işleyişine dair bir anlayış geliştirmeye imkân vermiştir. Mekânın çok katmanlı tarihî kimliği, Memlûklerden Osmanlılara uzanan süreçte vakıf sistemi aracılığıyla korunmuş ve yeniden üretilmiştir. Arşiv belgeleri sayesinde, kurumun yapısal gelişiminin yanı sıra değişen siyasî, toplumsal ve kültürel bağlamlara nasıl uyum sağladığı da takip edilebilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın sunduğu verilerin, gelecekte yapılacak karşılaştırmalı vakıf ve türbe araştırmalarına da önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Amitai, Reuven. "Some Remarks on the Inscription of Baybars at Maqam Nabi Musa". *Mamluks and Ottomans: Studies in honour of Michael Winter*. ed. David J. Wasserstein - Ami Ayalon. 45-53. Oxon: Routledge, 2006.
- Asalî, Kâmil Cemil. *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*. Amman: Menşurâtü'l-Câmiatu'l-Urduniyye, 1989.
- Atmış, Anıl. *Kudüs Eşrafından Hüseyini ve Halidi Aileleri*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Barghouti, Dia. "Reviving al-Nabi Musa: Performance, Politics, and Indigenous Sufi Culture in Palestine". *New Theatre Quarterly* 38/1 (2022), 48-59. <https://doi.org/10.1017/S0266464X21000415>
- Barkan, Ömer Lütfü. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-304.
- Bianchi, Davide. *A Shrine to Moses: A reappraisal of the Mount Nebo Monastic Complex between Byzantium and Islam*. Viyana: Austrian Academy of Sciences Press, 2021.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri II. Mustafa Fonu [AE.SMST.II]*. No.123, Gömlek No. 13505.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri II. Mustafa Fonu [AE.SMST.II]*. No.116, Gömlek No. 12661.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, I. Mahmud Fonu [AE.SMHD.I]*. No.144, Gömlek No. 10765.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, III. Mustafa Fonu [AE.SMST.III]*. No.306, Gömlek No. 24564.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. No. 1570, Gömlek No. 117684.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. No. 370, Gömlek No. 27700.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri [A.{DVNSMHH.d}]*. No.7, Gömlek No. 2507.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri [A.{DVNSMHH.d}]*. No. 12, Gömlek No. 1133.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri [A.{DVNSMHH.d}]*. No. 19, Gömlek No. 121.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkaf Fonu [C.EV.]*. No. 130, Gömlek No. 6464.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkaf Fonu [C.EV.]*. No. 326, Gömlek No. 16589.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. Gömlek No. 342, 33.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. Gömlek No. 2313, 135.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. Gömlek No. 2425, 103.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Mektubi Kalemi [EV.MKT]*. Gömlek No. 3132, 70.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Mektubi Kalemi [EV.MKT]*. Gömlek No. 694, 8.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Muhasebe Kalemi [EV.MKT]*. Gömlek No. 1658, 7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Muhasebesi [EV.EMH]*. Gömlek No. 129, 110.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Vakıf Fonu [İE.EV]*. No. 34, Gömlek No. 3925.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye Fonu [İ.DH.]*. No. 56, Gömlek No. 2760.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 33, Gömlek No. 100.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.]*. No. 93, Gömlek No. 9 ve 36.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.]*. No. 96, Gömlek No. 2.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı [A.}MKT.NZD]*. No.257, Gömlek No. 94.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Umum Vilayet Evrakı [A.}MKT.UM]*. No.19, Gömlek No. 99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet [ŞD]*. No. 2272, Gömlek No. 42.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Hazine-i Hassa [Y.PRK.HH]*. No. 38, Gömlek No. 36.
- Canaan, Taufik. *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*. Londra: Luzac and Co., 1927.
- Chamberlain, Michael. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Cohen, Amnon. “Al-Nabi Musa – an Ottoman Festival (Mawsim) Resurrected?” *Mamluks and Ottomans: Studies in honour of Michael Winter*. ed. David J. Wasserstein - Ami Ayalon. 34-44. Oxon: Routledge, 2006.
- Deveci, Can. “General Allenby Döneminde Filistin’de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (Ocak 2018), 35-50.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 11. Baskı., 1993.
- Eroğlu Memiş, Şerife. “Kudüs Vakıflarında İstihdam: 18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri”. *Osmanlı Araştırmaları* 55 (2020), 99-144.
- Eroğlu Memiş, Şerife. “XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü’l-Halîl”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (2021), 188-233.

- Eroğlu Memiş, Şerife. “XVIII. Yüzyılda Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletim Usulleri: İcâre-i Vâhıde, Hikr, İcâre-i Tavile ve Huluvv-i Şer'i Uygulamaları”. *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi* 19/1 (2019), 19-46.
- Faroqhi, Suraiya. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*. Londra: I.B. Tauris, 2014.
- Güvemli, Oktay - Güvemli, Batuhan. “Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi”. *Vakıflar Dergisi* 46 (Aralık 2016), 9-21.
- Halabi, Awad. “The Transformation of the Prophet Moses Festival in Late Ottoman Jerusalem (1850–1917): From Traditional Pilgrimage to Civil Ritual”. *Journal of Ritual Studies* 32/2 (2018), 1-15.
- Hoexter, Miriam. *Endowments, Rulers and Community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers*. Leiden: Brill, 1998.
- Irwin, Robert. “Palestine in Late Medieval Islamic Spirituality and Culture”. *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*. ed. Jonathan Harris vd. 313-326. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Işık, Sevgi - Fatma Ayan (ed.). *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*. Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2015.
- İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm. *Târihu 'l-meliki 'z-Zâhir*. ed. Ahmed Hutait. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1983.
- Kallek, Cengiz. “Feddân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/293-294. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Kallek, Cengiz. “Müd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Khasawneh, Asma Jadallah. “Silver and Copper Coins Used in Jerusalem: A Study Through the Records of the Sharia Court in Jerusalem from 1111–1163 AH/1700–1750 AD”. *Cuadernos de Economía* 47/133 (2024), 202-210.
- Köse, Feyza Betül. “Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı”. *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi* 1 (2015), 161-199.
- Murphy-O'Connor, Jerome. *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide*. Oxford: Oxford University Press, 5. Basım., 2008.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Parrinello, S. “Documentation and Valorization of Holy Land cultural heritage: the Virtual Space for the historical sites”. Cuba: Universidad de Oriente, 2017. https://www.researchgate.net/publication/335796910_Documentation_and_valorization_of_holy_land_cultural_heritage_the_virtual_space_for_the_historical_sites
- Picchio, Francesca vd. “Digital Scenarios and Virtual Environments for the Representation of Middle Eastern Architecture”. *Graphic Imprints: The Influence of Representation and Ideation Tools in Architecture*. ed. Carlos L. Marcos. 541-556. Cham: Springer International Publishing, 2019.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 16 (951-952/1544-1545)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2018.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 28 (961/1554)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2017.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 31 (963/1556)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2019.

- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 33 (964/1556-1557)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2018.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 36 (965-966/1557-1558)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2017.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 39 (967/ 1559-1560)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2019.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 43 (969-970/1562)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2019.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 44 (970/1562)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2019.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 45 (971/1564)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2019.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 46 (972/1565)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2018.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 48 (973/1566)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 49 (974/1567)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 51 (975-976/1568)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 55 (980-981/1572-1573)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 56 (981-983/ 1574-1575)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 57 (984-985/ 1576-1577)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 96 (1024/1615)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 101 (1027-1028/1618-1619)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2018.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 112 (1036/1626-1627)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2018.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 119 (1041-1042/1632)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2014.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 136 (1055/1646)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 167 (1096/1684)*. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Sicillatu Mahkemeti 'l-Kudsi 'ş-Şer 'iyye: Sicil Rakam 201 (1114/1702)*,. haz. İbrahim Rebayia. İstanbul: IRCICA, 2016.

- Singer, Amy. *Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik: İyilik Yap, Denize At*. çev. Ali Özdamar. İstanbul: Alfa, 2018.
- Tamari, Salim. “Maqam al-Nabi Musa (Jericho)”. *Revue des études islamiques* 49/2 (1981), 231-250.
- Taragan, Hana. “Holy Place in the Making: Maqam Al-Nabi Musa in the Early Mamluk Period”. *ARAM Periodical* 18-19 (2007 2006), 621-639. <https://doi.org/10.2143/ARAM.19.0.2020749>
- Telli, Hasan. “Osmanlı’nın Son Kudüs Müftüleri”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2024), 374-395.
- Tütüncü, Mehmet. *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*. Haarlem: SOTA/ Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2008.
- Vekâle Kuds net lil-enbâ’. “El-evkâf tedînü’l-istîlâ’ alâ âlâfî’d-dunemât min arâdâ vakfî’n-Nebâ Mûsâ”. 06 Mayıs 2022. Erişim 15 Mayıs 2025. <https://qudsnet.com/post/533845/-على-آلاف-الدونمات-الأوقاف-تدين-الاستيلاء-من-أراضي-وقف-النبي-موسى>
- Wallach, Yair. “Râyât mevsimu’n-Nebî Mûsâ”. *Mecelletü’ d-Dirâsât el-Filistiniyye* 105 (K 2016), 85-91.
- Winter, Michael. “The ashraf and the naqib al-ashraf in Ottoman Egypt and Syria: A comparative analysis”. *Sayyids and Sharifs in Muslim Societies: The Living Links to the Prophet*. ed. Kazuo Morimoto. 139-157. Oxon: Routledge, 2012.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”. *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 5-41.
- Yıldız, Kenan. “Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 42 (2019), 33-72.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. ed. Abdalîm et-Tahâvî. Kuveyt: Matbaa Hukümetü’l-Kuveyt, 1980.